

PRZYCZYNKI DO ZAGADNIENIA DUCHOWOŚCI ZAKONU ŚW. NORBERTA W POLSCE

Premonstratensi należą do największych, obok cystersów, zakonów kontemplacyjnych powstałych w XII w. Do Polski dotarli około połowy tego stulecia, uzyskując przed połową XIII w. 12 domów zakonnych. Zaznaczyła się wyraźna liczebna przewaga prepozytur żeńskich. Duchowość polskich premonstratensów w średniowieczu właściwie nie jest znana i nie została opracowana. Niniejszy artykuł luki tej nie wypełni, ale ma za cel wskazanie na niektóre istotne, zdaniem autora, zagadnienia z problematyki badań nad rozwojem zakonu św. Norberta na ziemiach polskich. Na wstępie sformułować można ogólne stwierdzenie, że premonstratensi wypracowali specyficzny model duchowości ukształtowany na pograniczu zakonu kontemplacyjnego i aktywnych duszpastersko kanoników regularnych z silnym wpływem kultu Męki Pańskiej związanym z ideologią wypraw krzyżowych¹.

Średniowieczni premonstratensi zdawali się mieć pewne trudności ze zdefiniowaniem własnej duchowości. Dał temu wyraz Adam Skot, opat Dryburgh, w dziele *De ordine, habitu et professione canonico-*

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ Z ważniejszych prac na temat duchowości premonstratensów należy wymienić: F. P e t i t, *La spiritualité des Prémontrés aux XII et XIIIe siècle*, Paris 1947; M. v a n W a e f e l g h e m, *Liturgie de Prémontré: Le Liber Ordinarius d'après un manuscrit du XIIIe et XIVe siècle*, Louvain 1913; Ph. L e f e v r e, *Prémontré, ses origines, sa première liturgie, les relations de son code législatif avec Cîteaux et les chanoines du Saint Sepulchre de Jérusalem*, Anal. Praem. 25:1949; ostatnio B. A r d u s a, *Prémontrés: histoire et spiritualité*, Saint-Étienne 1995

rum ordinis Praemonstratensis napisanym w 1180 r. Jest to niewątpliwie najważniejszy autor wywodzący się z zakonu premonstratensów zajmujący się duchowością zakonu. Zaznacza się u niego kontemplacyjne nastawienie do kultu N. Panny Maryi, kult Grobu Świętego i kontemplacyjne przeżywanie Ducha Świętego². W XIII w. zakon św. Norberta przybrał, po wcześniejszej przygodzie z duszpasterstwem, charakter silnie kontemplacyjny³. Premonstratensi stosowali w XIII stuleciu aż 5 form medytacji⁴.

Na czoło wybijał się kult maryjny. Wiadomość o oficjum oraz o małym nabożeństwie do Świętej Dziewicy zawdzięczamy Adamowi Skotowi⁵. Św. Norbert był wielkim propagatorem kultu N. Panny Maryi. Kult Dziewicy Maryi jest widoczny także u Filipa z Harvengt. Pierwsze wezwania maryjne nosiły premonstratenskie kościoły w Floreffe, Cuissy oraz Tongerlo i liczne klasztory francuskie. Stwierdzono nawet, że wezwanie N. Panny Maryi jest najczęściej spotykanym wśród kościołów premonstratenskich⁶. W klasztorze norbertańskim odprawiano codzienne nabożeństwo maryjne⁷.

W latach 1236–1245 ponownie spisano statuty liturgiczne zakonu, znane odtąd jako *Consuetudines ecclesiae Premonstratensis*. Dzięki nim wiemy, że do najważniejszych nabożeństw w zakonie należały msze święte dedykowane Oczyszczeniu Panny Maryi, Zwiastowaniu, Wniebowzięciu, Nawiedzeniu (wzmiankowane po raz pierwszy

² F. Petit, *La spiritualité*, s. 167, 192–194. A. L. Gabriel, *The Role of the Canons of Prémontré in Intellectual Movement of the Twelfth and Thirteenth Century*, The Medieval Institute University of Notre Dame, USA (bmrw) s. 204.

³ F. Petit, *La spiritualité*, zwracał uwagę, s. 46, że już u wczesnych premonstratensów żywotny był nurt kontemplacyjny.

⁴ K. Górski, Rec. F. Petit, *La spiritualité*, w: Tegoż, *Studia i materiały do dziejów duchowości*, Warszawa 1980 s. 436–438; K. Górski, *Duchowość chrześcijańska*, Wrocław 1978 s. 58–59.

⁵ F. Petit, *La spiritualité*, s. 222, 223.

⁶ *Tamże*, s. 253–254, o Filipie z Harvengt tenże, s. 129, 159–166. Pod wezwaniem N. Panny Maryi powstały opactwa francuskie Abbecourt (1180), Chambre Fontaine (1190) i Grand Champ (1211), zob. Beaunier Dom, *La France monastique*, t. 1, Paris 1905 s. 238, 239, 310; A. King, *Liturgies of the Religious Orders*, London 1955 s. 165. Niezwykle pomocne byłoby przygotowanie zestawienia wszystkich patrociniów kościołów premonstratenskich na podstawie fundamentalnego dzieła N. B. Ackmunda, *Monasticism Praemonstratense*, t. 1–3, Straubing 1949–1956 (wyd. 2 tomu 1, Berolini – Novi Eboraci 1983).

⁷ A. King, *Liturgies*, s. 174

w statutach kapituły prowincjonalnej w Lincoln z 1476 r.) oraz ku czci Matki Boskiej Gromnicznej (wzmiankowane na początku XIV w.). Wspomniane *Consuetudines* wymieniają także aż trzy msze święte ku czci św. Jana Chrzciciela. Do wielkich uroczystości w zakonie należała procesja i msza w dzień Bożego Ciała obchodzonego z oktawą. Przestrzeganie tego święta kapituła generalna nakazała w 1322 r., w XV stuleciu pojawiła się w liturgii premonstratensów antyfona i sekwencja na cześć św. Anny⁸.

W kościele premonstratensów raz w tygodniu była msza święta ku czci patrona miejscowego kościoła⁹. Wyływa stąd ważny postulat badania patrociniów kościołów tego zakonu, a problematyka ta nie należy, u nas, do wyczerpująco opracowanych. Wśród wczesnych opactw francuskich występują, oprócz patrociniów maryjnych, wezwania Trójcy Świętej i św. Bartłomieja. Wezwanie św. Jana Chrzciciela nosił najważniejszy kościół Zakonu, świątynia w Prémontré¹⁰. Kalendarze zakonu dostarczają danych, że celebrowano również nieprzeliczoną liczbę kultów o mniejszym znaczeniu.

W literaturze zachodniej można wielokrotnie spotkać pogląd, że u premonstratensów występował silny kult Grobu Świętego oraz że liturgię zapożyczyli oni od bożogrobców. Kult Grobu Pańskiego był dla bożogrobców (liturgia o charakterze triumfalnym), jak i wzorujących się na nich premonstratensach, symbolem zmartwychwstania Chrystusa. Ph. Lefevre uznawał obrządek liturgiczny premonstratensów za kompilację elementów z obrzędów kanoników regularnych, kartuzów, kluniaków i cystersów, ale wpływ tych ostatnich wydawał mu się najsilniejszy¹¹. Zdaniem F. Petit'a najbardziej znaczący wpływ na duchowość i liturgię premonstratensów mieli jednak Kanonicy Grobu Pańskiego w Jerozolimie¹². Obrządek liturgiczny Grobu Pańskiego był źródłem dla większości elementów liturgii premonstratensów. Po raz pierwszy jego ślady dostrzega się we wczesnej kanonii w Laon¹³.

⁸ *Tamże*, s. 194–200

⁹ *Tamże*, s. 174.

¹⁰ O znaczeniu tego wezwania i rozwoju kultu św. Jana Chrzciciela, zob. Ch. De reine, *Les origines de Prémontré*, „Revue d'histoire ecclesiastique” t. 42:1947 z. 3–4 s. 370; A. King, *Liturgies*, s. 196.

¹¹ Ph. Lefevre, *L'Ordinaire de Prémontré*, Louvain 1941 s. XVII.

¹² F. Petit, *La spiritualité*, s. 220–224.

¹³ *Tamże*, s. 87.

O związkach z Grobem Pańskim oraz o wczesnym kulcie św. Samuela świadczy (m.in.) pozwolenie uzyskane w 1141 r. przez Hugona de Fosses na ufundowanie klasztoru pod wezwaniem tego Świętego 8 km na północ od Jerozolimy. Opactwo macierzyste Premontre wysłało grupę rekomendowaną przez św. Bernarda, która objęła nowy klasztor. Opactwo św. Samuela miało związki z przeorem Grobu Świętego, patriarchą Wilhelmem. W 1187 r. zostało zniszczone przez Saracenów¹⁴. Ważne miejsce zajmował kult Krzyża Świętego i kult Męki Pańskiej, na co wczesne przykłady pochodzą z Prémontré i Averbode¹⁵.

W polskiej, skromnej ilościowo literaturze, podkreśla się, że duchowość polskich premonstratensów nie doczekała się odrębnych badań i praktycznie nie jest znana¹⁶. Wskazuje się jednak na rys charakterystyczny, a mianowicie, że nie odnaleziono dotąd śladów kultu Grobu Świętego u polskich premonstratensów¹⁷. Ważnego materiału o promowanych przez polskich premonstratensów kultach świętych mogą dostarczyć patrocinia kościelne. Przy rozpatrywaniu wezwań poszczególnych kościołów napotykamy jednak na poważny problem badawczy, jakim jest rozróżnienie między patrociniem istniejącym już przed przybyciem premonstratensów, a wezwaniem, którego przeszczerzenie na grunt polski możemy przypisać *białym kanonikom*. Wskazać tu należy, że Kościelna Wieś koło Kalisza była prawdopodobnie pierwszym miejscem osiedlenia się premonstratensów, którzy objęli tam kościół pod wezwaniem św. Wawrzyńca. Brak źródeł nie pozwala jednak określić precyzyjnie, czy kościół św. Wawrzyńca był od razu pomyślany jako świątynia klasztorna premonstratensów, czy też istniał już wcześniej¹⁸. Początki bardzo starego opactwa w Brzesku

¹⁴ Tamże, s. 80–81.

¹⁵ Tamże, s. 87–88; A. King, *Liturgies*, s. 171.

¹⁶ K. Górski, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986 s. 181, przyp. 288.

¹⁷ K. Górski, *Od religijności do mistyki. Zarys dziejów życia wewnętrznego w Polsce*, cz. 1, Lublin 1962 s. 27; Tenże, *Zarys dziejów duchowości*, s. 181; por. Ch. Dereine, *Les origines de Prémontré*, s. 370. O związkach pomiędzy premonstratensami a bożogrobcami ostatnio M. Smoliński, *Kontakty joannitów z kanonikami regularnymi, premonstratensami i bożogrobcami w XII i XIII w. (przede wszystkim na terenie Czech, Moraw, Polski i Śląska) ze szczególnym uwzględnieniem fundacji szpitalników kujawskich*, w: *Krzyżowcy, kronikarze dyplomaci*, red. B. Śliwiński, Gdańsk–Koszalin 1997.

¹⁸ S. Trawkowski, *Geneza regionu kaliskiego*, w: *Osiemnaście wieków Kalisza*,

nad Wisłą, w ziemi krakowskiej, należą do zagadnień wciąż żywo dyskutowanych¹⁹. Dokument księcia Bolesława Wstydlivego z 1276 r. wspomina o *monasterium de Bressco in honore beate virginis Marie fundatum*, nie można jednak wykluczyć istnienia w Brzesku jakiejś starszej, przednorbertańskiej grupy zakonnej²⁰. Nie wdając się w skomplikowaną kwestię początków opactwa w Witowie w ziemi łączyckiej stwierdzić należy, że wczesny materiał źródłowy ujawnia dwa patrocinia. Przednorbertańską genezę ma prawdopodobnie kościół św. Marcina, wymieniany często (1282, 1319, 1330) jako *antiqua ecclesia beati Martini*, bądź jako kościół parafialny²¹. Kościół klasztorny nosił wezwanie św. Małgorzaty, o czym informuje falsyfikat z datą 1179 r.²² Najpotężniejszym polskim klaszturem premonstratensów stał się pod koniec XII w. Ołbin pod Wrocławiem. Do faktów powszechnie znanych należy objęcie ufundowanego wcześniej dla mnichów św. Benedykta klasztoru pod Wrocławiem przez premonstratensów. Wraz z tym objęli oni kościół klasztorny konsekrowany pod wezwaniem N. Panny Maryi i św. Wincentego. Pod zarządem premonstratensów (od końca XII w. do początków ery nowożytnej) patrociniem nie uległo zmianie, najczęściej skracano tytuł kościoła pisząc wyłącznie o wezwaniu św. Wincentego²³. Wezwanie

t. 3, Kalisz 1962 s. 35 stwierdził, że kościół powstał w pierwszej połowie XII w., premonstratensi osiedlili się w nim *co najpóźniej przed 1180 r.* Za oddaniem zakonnikom już istniejącego wcześniej kościoła św. Wawrzyńca opowiedziała się także B. Kurbis, *Najstarsza tradycja klasztoru panien norbertanek w Strzelnie*, s. 26; zob. także, C. Deptuła, *Arrowezyjska reforma klasztorów w Polsce*, s. 23–25. Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie w Polsce*, Wrocław 1963 s. 106 stwierdzał, że kościół św. Wawrzyńca reprezentuje typ spotykany w drugiej połowie XII i początkach XIII w. O wezwaniu, zob. KWp 1 nr 35; KWp nr 589.

¹⁹ Ostatnio zob. C. Deptuła, *Abbatia de Bresca w w. XII–XIII i wybrane problemy najstarszych dziejów grupy brzeskiej premonstratensów polskich*, RH 42:1994 z. 2 oraz J. Rajman, *Brzesko i Zwierzyniec. Jeszcze o początkach dwu najstarszych klasztorów norbertańskich w Małopolsce*, RH t. 45:1997 z. 2 s. 5–18.

²⁰ KMp 1 nr 92.

²¹ J. Mitkowski, *Początki klasztoru cystersów w Sulejowie. Studia nad dokumentami, fundacją i rozwojem uposażenia do końca XIII wieku*, Poznań 1949 nr 17, 29; BPAN rps 3508 k. 8.

²² BPAN rps 3508 k. 4–6. Nie wymienił wezwania J. Długosz, *Vitae episcoporum Plocensium abbreviatae*, MPH 6 s. 603 oraz DLb 3 s. 84; K. Głowacki, *Kościół św. Małgorzaty i dawny klasztor norbertanów w Witowie*, wyd. Muzeum Okręgowe w Piotrkowie, 1984.

²³ Przykładowo: 1193, KDS 1 nr 70; 1201, tamże nr 87; 1210, KDS 2 nr 141.

Sanctus Vincencius jako nazwę domu poświadczają Katalog niniwski I i II oraz Katalog z Scheftlar i Katalog z Tongerloo²⁴. Z opactwem ołbińskim były powiązane dwie prepozytury żeńskie; Strzelno i Żuków. Od lat trwa szeroka dyskusja nad początkami najstarszego kościoła strzelskiego i kwestią jego pierwotnych związków z klasztorem premonstrantek. Zapiska przytoczona przez Jana Długosza pod 16 marca 1133 r. wymienia wezwanie Krzyża Świętego i N. Panny Maryi jako patrocinium kościoła w Strzelnie²⁵. Zagadkowy przekaz Długosza donosi o wsi Chalino koło Izbicy na Kujawach, gdzie premonstrantki miały początkowo znajdować się przy kościele św. Marii Magdaleny²⁶. Nie podejmując się tutaj referowania kwestii początków klasztoru stwierdzić tylko można, że pod koniec XII w. klasztor premonstrantek znajdował się przy nowo wzniesionym (ewidentnie na potrzeby konwentu) kościele Trójcy Świętej. Bulla papieża Celestyna III z 9 kwietnia 1193 r. nazywa klasztor strzelski *monasterium Sanctae Mariae*. Wezwanie maryjne wystąpiło również w dokumencie z lat 1216–1217 wspominającym o nadaniu poczynionym przez Bolesława Mieszkowica²⁷. Z badań M. Plezi zdaje się wynikać, że dopuszczał on, iż zamiarem fundatora było wybudowanie dla klasztoru premonstrantek kościoła pod wezwaniem św. Anny (TE VELVT OPTARAT HOC DONO PETVS HONORAT/VIRGINIS ANNA PIE MATER VENERANDA MARIE = „Tobie Anno, czcigodna matko pobożnej dziewicy Marii. Darem tym cześć oddaje Piotr, tak jak sobie ongiś życzył” — tak w tłumaczeniu wspomnianego uczonego brzmi

²⁴ N. Backmund, *Catalogi circarum et ecclesiarum saeculorum XIII et XIV*, w: Tegoż, *Monasticon Praemonstratense*, t. 3, Straubing 1956–1960 s. 385, 396–397, 411, 443.

²⁵ Por. B. Kürbis, *Najstarsza tradycja klasztoru panien norbertanek w Strzelnie*, w: Tejże, *Na progach historii. Prace wybrane*, Poznań 1994 s. 127–154. Za usadowieniem klasztoru przy rotundzie Krzyża św. i N. Panny Maryi opowiadała się W. Posadzko wna, *W sprawie fundatora i początków fundacji klasztoru norbertanek w Strzelnie*, RH 13:1937 s. 25–37.

²⁶ J. Długosz, *Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, Warszawa 1970 ks. 4 s. 301. O kościele św. Marii Magdaleny we wsi Chalno zob. Z. Świechowski, *Budownictwo romańskie*, s. 19–20; J. Bierniak, *Polska elita polityczna XII wieku*, w: *Spółczesność Polski średniowiecznej*, t. 4, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1990 s. 45.

²⁷ KWp 1 nr 32; Dok. kuj. maz. nr 4 (*domo et ecclesiae beate Marie in Strelna*). Patrocinia strzelskie omawia B. Kürbis, *Najstarsza tradycja klasztoru panien norbertanek w Strzelnie*, w: Tejże, *Na progach historii*, s. 142–146.

napis z tympanonu)²⁸. Do wczesnych patrociniów strzelskich związanych bezpośrednio z zakonem należy zatem niewątpliwie wezwanie Trójcy Świętej, ale również N. Panny Maryi i św. Anny. Później (po 1204 r.) mogło się pojawić patrocinium św. Prokopa²⁹, zaś co do wezwania Krzyża Świętego nie można wykluczyć, że stanowiło ono tytuł kościoła przednorbertańskiego. Bulla z 1201 r. wymieniła wśród posiadłości klasztoru św. Wincentego na Ołbinie kościół św. Jakuba w Żukowie koło Gdańska³⁰. W dotychczasowej literaturze ustalono, że klasztor premonstrantek powstał w latach 1212–1214. Kwestia identyfikacji najstarszego wezwania kościoła klasztorowego nie rysuje się jednak jasno. Wsuwa się hipotezy o założeniu klasztoru przy kościele N. Panny Maryi, wspomina się również o zagadkowym kościele św. Jana Chrzciciela³¹. Byłby to pierwszy źródłowo poświadczony fakt wystąpienia patrocinium św. Jana Chrzciciela w polskiej cyrkarii premonstratensów, a podkreślić należy, że nosił je najważniejszy kościół zakonu, świątynia w Prémontré. Niejasno przedstawia się natomiast, o czym poniżej, kwestia patrocinium św. Jana Chrzciciela w kościele na Zwierzyńcu. Bytomska prepozytura premonstratenska podlegała opactwu św. Wincentego na Ołbinie powstała przy kościele św. Małgorzaty, na przedmieściu Bytomia. Pod koniec XVI w. wzmiankowano kościół drewniany pod wezwaniem św. Małgorzaty³². Pod patronatem premonstratensów powstał w mieście Bytomiu kościół pod wezwaniem Najświętszej Panny Maryi³³.

Nieco odrębne miejsce w polskiej cyrkarii zajmuje grupa klasztorów, którą C. Deptuła nazwał przed laty *grupą brzeską*. Hierarchicznie była ona podporządkowana wspomnianemu już opactwu N. Panny Maryi w Brzesku, a tworzyły ją głównie prepozytury żeńskie.

²⁸ M. Plezia, *Strzelski epigram wotywny*, w: *Strzelno romańskie, Zbiór studiów*, Strzelno 1972 s. 33–37.

²⁹ B. Kürbis, *Najstarsza tradycja*, s. 144–146.

³⁰ KDS I nr 87.

³¹ A. Czacharowski, *Uposażenie i organizacja klasztoru norbertanek w Żukowie od XIII do połowy XV wieku*, Toruń 1963 s. 10–14; B. Kürbis, *Najstarsza tradycja*, s. 144.

³² *Akta wizytacji dekanatów bytomskiego i pszczyńskiego dokonanej w 1598 r.*, wyd. C. Skowron, Katowice 1938 s. 70.

³³ *Tamże*, s. 73.

Wśród nich wybija się w znaczeniu podkrakowski Zwierzyniec. Klasztor ten występował najczęściej bez tytułu kościoła. Na stosunkowo licznych dokumentach pojawiał się jako *monasterium Szwyerzinicensis prope Cracoviam ordinis Premonstratensis*. Skromny ilościowo materiał źródłowy pozwala wnosić, że kościół klasztorny nosił od konsekracji w 1181 r. wezwanie św. Augustyna (należące w Polsce do wezwań rzadkich). Dla epoki średniowiecza nie napotkałem na źródłowo poświęcone współpatrocinium św. Jana Chrzciciela; pojawiło się ono dopiero, i nie bez pewnych kontrowersji, dopiero w epoce nowożytnej. Wezwanie Salwatora, występujące na Zwierzyniu w roku 1148, uznać należy, mimo zgłaszanych w tej kwestii różnych rozwiązań, za patrocinium przednorbertańskie.

Kościół pod wezwaniem N. Panny Maryi na przedmieściu Płocka istniał z całą pewnością przed 1185 r., potem znalazł się na krótko w rękach biskupów płockich, a jeden z nich, Gedko, założył między 1206 a 1215 r. klasztor premonstrantek. Wspomniany kościół znalazł się w uposażeniu klasztoru³⁴. Wezwanie *Sancta Maria* wymienił, w charakterze nazwy domu Katalog niniwski II³⁵. W dokumencie prepozyta Mikołaja Bohemusa z 1327 r. dom płocki został nazwany klasztorem św. Marii Magdaleny³⁶. W dokumencie Władysława, księcia gniewkowskiego, z 1353 r. klasztor płocki wystąpił również pod tym wezwaniem³⁷. Takie samo patrocinium zostało wymienione w dokumentach księcia warszawskiego Janusza z 1381 i 1384 r.³⁸

Z kolei bulla papieska Innocentego III z 10 maja 1211 r. potwierdza dobra ziemskie należące do klasztoru w Busku, w tym kościół św. Maryi w Busku. Klasztor premonstrantek został w tej bulli wymieniony ogólnie, bez konkretnego wezwania³⁹. Jako *monasterium sancte Marie* wystąpił natomiast w dokumencie rycerza Sławosza

³⁴ C. Deptuła, *Początki klasztorów norbertańskich w Dłubni-Imbramowicach i Płocku*, RH 16:1968 z. 2 s. 21–34; W. Mąkowski, *Kościół św. Marii Magdaleny i klasztor panien norbertanek za murami miasta w Płocku*, w: A. J. Nowowiejski, *Płock, monografia historyczna*, wyd. 2, Płock 1930.

³⁵ N. Backmund, *Catalogi*, s. 396–397.

³⁶ Biblioteka PAN w Krakowie, Perg. nr 6.

³⁷ AGAD Dok. Perg. 1065.

³⁸ Biblioteka PAN w Krakowie, Dok. Perg. 10, 11.

³⁹ ZDM 4 nr 870.

z 1210 r.⁴⁰ Nasuwa się pytanie, czy klasztor premonstrantek w Busku powstał przy już istniejącym kościele N. Maryi Panny, czy też była to dedykacja kościoła wznoszonego od razu dla potrzeb konwentu⁴¹. Kolejny z klasztorów *grupy brzeskiej*, dom w Imbramowicach nad Dłubnią założył biskup Iwo Odrowąż, a św. Piotr jako patron kościoła klasztornego został poświęcony już w 1253 r. i 1256 r.⁴² W Imbramowicach znane jest od 1228 r. również niezwykle rzadkie patrocinium św. Benedykta (nosił je kościół parafialny), ale łączy się ono z kościołem przednorbertańskim⁴³.

Klasztor w Krzyżanowicach, którego początki przypadają bądź na drugą połowę XII bądź dopiero na pierwszą połowę XIII w.⁴⁴ został wymieniony w bulli papieskiej z 1253 r. jako *ecclesia sancte Marie*⁴⁵. Miejsce nieco odrębne w polskiej cyrkarii, ze względu na usytuowanie w zakonie premonstratensów, zajmują Czarnowasy (jedeny klasztor podporządkowany bezpośrednio Prémontré). Klasztor znajdował się początkowo w Rybniku. Najstarsze patrocinia rybnickie dotyczą Panny Maryi i Salwatora, w tym drugim widzieć można wpływ klasztoru na podkrakowski Zwierzyniec. Na podstawie dokumentu z 1223 r. można przyjąć jako pewne, że klasztor sióstr znajdował się przy ko-

⁴⁰ KMp 2 nr 381.

⁴¹ MV 1 s. 310, 342 wzmiankuje o kościele podzielonym między dwu plebanów, w czym można dopatrzeć się reliktyw możnowładczej grupy kanonickiej. E. Wiśniewski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965 s. 121 twierdzi, że założenie klasztoru nie pociągnęło za sobą powstania nowego kościoła, gdyż dawna świątynia stała się kościołem klasztorowym. Za R. Grodeckim (*Dzieje klasztoru premonstratenskiego w Busku w wiekach średnich*, RAU whf t. 57: 1913–1914) przyjmował, że kościół w Busku istniał już za pontyfikatu biskupa krakowskiego Mateusza, a może nawet około połowy XII w.; *tamże*, s. 66–67.

⁴² *Dokumenty klasztoru PP. Norbertanek w Imbramowicach z lat 1228–1450*, wyd. Z. Kozłowska-Budkowa, Kraków 1948 nr 4; *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 3 nr 32; także w 1413 r.: *coenobium sanctimonialium ad honorem S. Petri in Imbramowice*, Dokumenty klasztoru, nr 15.

⁴³ P. Szczaniecki, *O wezwaniu św. Benedykta kościołów małopolskich*, w: *Cracovia-Polonia-Europa, Studia z dziejów średniowiecza ofiarowane Jerzemu Wyrozumiemu*, Kraków 1995 s. 199–206.

⁴⁴ Długosz, *Annales*, ks. 7 s. 122; Tenże, DLb 3 s. 103; E. Wiśniewski, *W sprawie początków klasztoru norbertanek w Krzyżanowicach*, RH t. 8: 1960 z. 2 s. 215–225; C. Deptuła, *Dwie fundacje klasztoru norbertańskiego w Krzyżanowicach*, RH t. 11: 1962, z. 2 s. 95–123.

⁴⁵ KMp 2 nr 442; zob. także J. Zdąnowski, *Kościół pod wezwaniem św. Tekli i były klasztor w Krzyżanowicach pod Pińczowem*, NP 17:1963 s. 103–122.

ściele Salwatora⁴⁶. Po przeniesieniu do Czarnowasów pod Opole klasztor premonstrantek zyskał charakterystyczne miano *monasterium sanctae Mariae in aquis*, w czym odczytać można zarówno silny kult maryjny jak i aluzję do usytuowania *u wód*, a mianowicie u zbiegu Małej Panwi i potoku Jemielnickiego wpadających do Odry pod Opolem⁴⁷. Klasztor czarnowąski kryje się w *Catalogus Schefflarenensis* pod nazwą *Domus Dei* czyli Dom Boży (pod taką nazwą odnotowano go na dokumentach z 1279, 1333 i 1353 r.), natomiast w *Catalogus Tongerloensis* wystąpił pod nazwą *Unius Dei*⁴⁸.

Klasztor w Nowym Sączu, który powstał najpóźniej, bowiem dopiero na początku XV w. i został wzmiankowany w interpolacji do katalogu z 1320 r. (Katalog z Tongerlo) jako *Sancti Spiritus alias domus pauperum*⁴⁹. Fundacja premonstratenska stała się ostatnio przedmiotem szczegółowych studiów. Można przyjąć, że zakonnicy początkowo byli związani z kościołem św. Mikołaja na jednym z przedmieść Nowego Sącza, potem jednak przenieśli się do kościoła Ducha Świętego, przy którym powstał szpital. Szpital ten, jak również zapewne sam kościół, istniały jeszcze przed przybyciem premonstratensów i zaliczyć je należy do fundacji mieszczańskich. Z przytoczonych powyżej przekazów można wnosić, że ta najmłodsza placówka premonstratenska w średniowiecznej Polsce była nazywana klaszturem Ducha Świętego. Wezwanie to zostało niewątpliwie „odziedziczone” po przedpremonstratenskim wezwaniu szpitalnym⁵⁰. Jego fundator, mieszczanin Lang Seidel (także jako Zydel Lang) ofiarował przed

⁴⁶ KDS 1 nr 283 (*sanctimonialium ecclesie sancti Salvatoris in Ribnich*); S. Pierzchałanka – Jeskowa, *Dzieje klasztoru w Czarnowasie na Śląsku w wiekach średnich*, Rhist 4:1928 s. 37 rozważała, czy oba patrocinia dotyczą jednego kościoła, czy dwu odrębnych świątyń. Dla problematyki recepcji kultów jest to mniej istotne, najważniejsze wydaje się wskazanie na możliwość recepcji kultu Salwatora ze Zwierzynca (zob. *tamże*, przypis 5 na s. 37). Niewątpliwie silny od początku był kult maryjny, o czym świadczą wezwanie i nazwa klasztoru po przeniesieniu do Czarnowasów.

⁴⁷ S. Pierzchałanka – Jeskowa, *Dzieje klasztoru w Czarnowasie*, s. 45.

⁴⁸ N. Backmund, *Catalogi*, s. 411 i 443; zob. CDS 1 nr 10, 33, 37.

⁴⁹ *Tamże*, s. 443.

⁵⁰ Archiwum Parafii św. Małgorzaty w Nowym Sączu, Summarium Privilegiorum, k. 8v (1410): *klasztor norbertanów Ducha Świętego alias Domus Pauperum*: *tamże*, k. 15 (1412 r.); BJ rps 5378, s. 324 (1434); s. 338 (1458); AMetr Ep. 5, k. 207 (1512); APKr rps dep. 50, s. 548 (1520), dep. 54, s. 240 (1539). Wezwanie Ducha Świętego przy szpitalu sądeckim zostało poświadczane po raz pierwszy w 1384 r., KMP 1 nr 468.

1400 r. kościołowi szpitalnemu relikwię głowy i dwóch rąk 11 Tysięcy Świętych Dziewic oraz fragment Krzyża świętego⁵¹. W dokumencie królewskim z 10 kwietnia 1409 r. jest mowa o ufundowaniu klasztoru w Nowym Sączu przy szpitalu Ducha Świętego i 11 Tysięcy Świętych Dziewic⁵². W dokumencie z 30 grudnia 1412 r. wzmiankuje się inkorporowanie szpitala i kościoła do klasztoru sądeckich premonstratensów: *in ceonobium monasterii fratrum canonicorum regularium S. Mariae Virginis gloriosae ordinis praemonstarensis*⁵³. *W klauzuli zatwierdzającej premonstratensom dobra ziemskie opat Jan Eremita wystąpił jako opat klasztoru Ducha Świętego, św. Marii i 11 Tysięcy Świętych Dziewic*⁵⁴. *Wyjaśnienia genezy patrocinium maryjnego można szukać w podporządkowaniu klasztoru sądeckiego jako bezpośredniej filii opactwa N. Panny Maryi w Brzesku. Jest jednak ciekawe, że nazwa „klasztor N. Panny Maryi” w odniesieniu do opactwa sądeckiego nie przyjęła się. Zwyciężyła popularność i trwałość wezwania lokalnego.*

W dobrach polskich premonstratensów znajdowała się pokaźna nie raz liczba inkorporowanych kościołów. Dostarczają one dodatkowego materiału o wezwaniach i kultach świętych; problem ten jednak wymaga za każdym razem zbadania, czy premonstratensom nadawano kościoły już istniejące wcześniej, czy też sami je zakładali. W przypadku istniejących już wcześniej kościołów, a przy fundacji klasztornej nadawanych premonstratensom, możemy dostrzegać zjawisko adaptacji kultów świętych. Bulla dla świeżo fundowanego opactwa na Ołbinie przyznała premonstratensom posiadanie kościołów św. Marcina we Wrocławiu oraz w Legnicy. Kościół legnicki znany jest pod wezwaniem św. Benedykta (1149), a w bulli dla premonstratensów z 1201 r. wystąpił pod wezwaniem św. Wawrzyńca. Ten dokument wymienia także patrocinia innych kościołów inkorporowanych, a to św. Godard, N. Panna Maryja, św. Błażej i św. Sperat, św. Piotr, św. Jakub, św. Małgorzata, św. Maria Magdalena, św. Michał⁵⁵. W dobrach zwierzynieckich pojawiały się kościoły pod następującymi wezwaniem: św.

⁵¹ ZDK 1 nr 145

⁵² BJ rps 5378 s. 254.

⁵³ *Tamże*, s. 296.

⁵⁴ *Tamże*, k. 299.

⁵⁵ KDS 1 nr 70 i 87.

Benedykt (Góra Lasoty), Salwator (Zwierzyniec), św. Jan przed Bramą Łacińską (Skowieszyn)⁵⁶, św. Wojciech (Modlnica). Norbertanki imbramowickie posiadały stary kościół pod wezwaniem św. Benedykta. W dobrach klasztoru w Czarnowasach znajdowało się aż 8 kościołów⁵⁷.

Bogactwo danych o kultach świętych mogą dostarczyć patrocinia ołtarzowe. Cóż, skoro jest to znów niezwykle zaniedbana dziedzina wiedzy o kościołach klasztornych. Rekonstrukcja patrociniów ołtarzowych wymaga niezmiernie pracochłonnej i skomplikowanej kwerendy. Warto jednak ją w przyszłości podjąć, skoro u Bartłomieja Steina znajdujemy wzmiankę, że kościół św. Wincenego na Ołbinie posiadał (na początku XVI w.) aż 22 ołtarze. Z końca XVI w. pochodzą wiadomości o wezwaniach ołtarzowych klasztoru w Brzesku oraz dane o ołtarzach kościołów bytomskich (u św. Małgorzaty 3 ołtarze, u N. Panny Maryi aż 10 ołtarzy)⁵⁸. Na marginesie tego zagadnienia wspomnieć trzeba, że mało znana jest również problematyka wyposażenia wnętrz polskich kościołów norbertańskich⁵⁹.

Z powyższego, szkicowego przeglądu patrociniów wynika, że u wczesnych polskich premonstratensów rozwijał się żywo kult maryjny⁶⁰. Dostrzec go można we wszystkich klasztorach polskiej cyr-

⁵⁶ Chodzi o Skowieszyn w ziemi lubelskiej, rejon obecnego miasta Kazimierza Dolnego, J. D ł u g o s z, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, rps w AKap., mfm 4 s. 39.

⁵⁷ S. P i e r z c h a l a n k a, s. 83; o św. Benedykcie w dobrach imbramowickich zob. AMetr Ep. 3 k. 184.

⁵⁸ B. S t e i n, SRS 2 s. 70; Akta wizytacji (jak w przyp.32), s. 70, 73.

⁵⁹ Warto wskazać, że w kościele w Imbramowicach znajdował się obraz *Madonna z Dzieciątkiem w kwiatach* namalowany przez Jana Breughela Starszego, zob. I. H. P i c h l e r, 750 Imbramowice (1226–1976). *Sensationelle Entdeckung eines Gemäldes im Jubiläumsjahr*, APræm 52:1976 s. 231–233.

⁶⁰ Pomijam klasztory norbertańskie znajdujące się na terenach związanych luźno z Polską (Pomorze Zachodnie) i wchodzące w skład odrębnej cyrkarii, jak Słupsk — kościół św. Mikołaja (istniejący wiele lat wcześniej, zanim norbertanie z Białobuku otrzymali go od Mściwoja II gdańskiego w 1281 r. w celu założenia żeńskiego klasztoru), B. P o p i e l a s – S z u l t k a, *Fundacja klasztoru norbertanek a początki lokacyjnego Słupska*, „Rocznik Słupski” 4:1982/83 s. 30–52. O początkach klasztoru w Białobuku zob. Cod. Pom nr 29 (fundowany w 1170 r. klasztor otrzymał istniejący już kościół w Trzebiatowie). Szerzej H. H o o g e w e g, *Stifter und Klöster der Provinz Pommern*, Bd. 2, Stettin 1925 s. 630–652. Kościół w Grobii nosił wezwanie N. Panny Maryi i św. Gorazda (poświadczony już w 1159 r.), Pom Urk 1 nr 48.

karii. W Polsce wezwanie Trójcy Świętej nosił kościół klasztorny w Strzelnie, tam także dostrzec można wyraźny ślad kultu Krzyża świętego. Zakon adaptował również do swoich potrzeb istniejące wcześniej kultury lokalne, widoczne poprzez patrocinia kościołów przednorbertańskich.

Można postawić tezę, że silne i żywe związki polskich premonstratensów z Zachodem (wzorem cystersów odbywały się coroczne kapituły generalne, na których musieli zjawiać się wszyscy opaci) zaowocowały zarówno recepcją kultów świętych jak i gromadzeniem cennych relikwii. Problem ten w odniesieniu do polskich premonstratensów nie został jak dotąd w ogóle podjęty. Już jednak Brygida Kürbis zwróciła uwagę, że jeden z dokumentów prepozytury w Strzelnie posiada długą listę posiadanych przez klasztor relikwii, które autorka określiła jako „nieprawdopodobne”⁶¹. Zachowały się również wczesnonowożytny spisy relikwii przechowywanych w opactwie św. Wincenego na Ołbinie⁶². Zwrócić należy uwagę na to, że zakon premonstratensów szczycił się posiadaniem relikwii związanych z Męką Pańską, jak np. w klasztorze premonstratensów w Weissenau. Klasztor ten został założony w 1145 r., jego fundatorami byli Gebizo z Ravensburga i Hneryk Lew i był szeroko znany z posiadania relikwii niezwykle cennej, ampułki z Krwią Pańską. Jest to kolejny ślad niezwykle żywego zainteresowania premonstratensów tajemnicą Męki Pańskiej⁶³.

Zastanawiający jest, dostrzegany w starszej literaturze, brak odniesień u premonstratensów polskich do kultu Grobu Pańskiego, czy — szerzej — do Męki Pańskiej. Nie wyjaśnioną do dziś zagadką jest odkryty w podziemiach kościoła Salwatora na Zwierzyncu fragment muru łukowego nawarstwionego na fundamenty kościoła z przełomu XI/XII w.⁶⁴ Czy są to pozostałości starszej rotundy, jak utrzymywano

⁶¹ B. K ü r b i s, *Najstarsza tradycja klasztoru panien norbertanek w Strzelnie*, w: T e j z e, *Na progach historii*, s. 143.

⁶² L. S a n t i f a l l e r, *Liebtals Copialbücher des Pramonstratenserstiftes zum Hl. Vinzenz in Breslau*, Innsbruck 1947 s. 281–290 zwraca uwagę, że w związku z posiadanymi relikwiami klasztor ołbiński miał pod koniec XVI w. ponad 70 różnych rodzajów odpustów, wspominał o 81 relikwiiach przechowywanych na Ołbinie.

⁶³ F. J. S c h m a l e, (Recenzja) *Weissenau in Geschichte und Gegenwart*, Sigmaringen 1983, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” t. 95:1984 s. 419–420.

⁶⁴ T. R a d w a ń s k a, *Kościół Salwatora na Zwierzyncu w Krakowie*, „Materiały Archeologiczne” t. 22:1984 s. 32, 34; tam też starsza literatura.

w dawniejszej literaturze? Z najnowszych badań zdaje się wynikać jednak, że jest to relikwiarz istniejący wewnątrz świątyni przebudowywanej w czasach fundatorskiej działalności Jaksy z Miechowa. Może to ślad po kaplicy Grobu Pańskiego? Z kolei w zbiorach po nieistniejącym już klasztorze norbertanek w Płocku zachował się zabytek z drugiej połowy XVII w. dokumentujący wielkie zainteresowanie kultem Męki Pańskiej. Jest to swoisty instruktaż na Wielki Tydzień⁶⁵. Autorem jest Izabela Jadwiga Lipska, norbertanka płocka przebywająca w klasztorze od 1659 r. Książkę o przeżywaniu Męki Pańskiej, liczącą 532 strony, zaczęła spisywać w 1679 r., a ukończyła w 1681 r. Należy ona do niezwykle rzadkich w Polsce pomników duchowości norbertańskiej, typowych jednak dla epoki, w której dzieło to powstało. Dla wyobrażenia sobie Męki Pańskiej autorka zaleca w tzw. pierwszym przygotowaniu pełną skupienia modlitwę, której celem jest całkowite utożsamienie się z cierpiącym Chrystusem: *Ja takie od Ciebie zapomożenie mając tak też z mojej strony, a z łaski Twojej do krzyża Twego, do wzgardy y nie czci, do boleści i męki, do ubóstwa i nędzy Twojej przywiązuję i przypałam sercem y wolą, pamięcią y rozumem, ciałem y duszą y wszystką istotą moją* (s. 3). Tzw. drugie przygotowanie do rozmyślenia o Męce Pańskiej, niewiele różni się od pierwszego: *wpuszczam i wrzucam tę całą odrobinę ystoty mojej w tę przepaść ognistą miłości Twojej — roztop y rozpusc, straw i zniszcz przemien i przeistocz wszystko to com ja iest, w to wszystko coś Ty iest* (s. 5). Modlitwom tym ma towarzyszyć ścisły post, nie tylko od pożywienia i napoju, lecz wszystkie członki mają pościć (oczy od grzesznych widoków, uszy od słuchania rzeczy niezbożnych). Jako przykład idealnego postu podaje ascezę św. Gertrudy (s. 11). Autorka podaje kilka ćwiczeń, które mają przybliżyć norbertankę do pełnego przeżycia

⁶⁵ Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, sygn. 5375/I: *Zebranie o Męce Pańskiej nabożeństwa y roznych ćwiczenia duchownych na kwadragesyemę z wiał ksiąg drukowanych z żywota Pana Jezusowego z objawienia świętym Bożym Mechtyldzie i Gertrudzie przybierając sobie rzeczy do afektu duchownego, mianowicie na dni ciemne przed Wielką Nocą, y z kolumny co znaczą ceremonie, to wszystko w tę książkę włożony napisano w klasztorze płockim panien zakonnych zakonu przeświełego premonstratorskiego Norberta Świętego ku większej czci y chwale Boga w Trojcy Świętej jedyne y Najświętszej Panny Maryey, a na pożytek zbawienny zażywającym nabożeństwa tego; ostatnio modlitwy chrystologiczne omawia U. B o r k o w s k a O S U, *Królewskie modlitewniki. Studium z kultury religijnej epoki Jagiellonów (XV i początek XVI wieku)*, Lublin 1999 s. 73, 189 i nast.*

Męki Pańskiej. Za najlepsze z nich uważała upadanie na twarz z rękoma rozłożonymi na podobieństwo rozpięcia na krzyżu (s. 15).

Wiele uwagi poświęciła Popielcowi wskazując, że zwyczaj posypywania głowy popiołem ma ogromne znaczenie, ponieważ *przynawszy sie w tym zwierciadle poznasz samego siebie człowiecze, pamiętaj, że na coś iest, żeś proch y ziemia, gdy cię nadyma pycha*. Posypywanie głowy popiołem ma się czynić po to, aby *zasmakować sobie osobność y oddalenie od wszystkich rzeczy* (s. 33) i jako wzór stawia znów św. Gertudę (*wedle S. Gertrudy książeczki*). Zwraca także uwagę, że najlepszą drogą do osiągnięcia zjednoczenia z Chrystusem w Jego męce jest reguła zakonna i postuluje konieczność jej ścisłego przestrzegania (s. 54–55). Szczegółowo opisano nabożeństwa i modlitwy przewidziane na Wielki Czwartek, a także podane są liczne przykłady pacierzy odmawianych przy poszczególnych stacjach Męki Pańskiej.

Po tym przygotowaniu następuje polecenie przystąpienia do oddania czci *członkom Pana Jezusa w męce udreńczonym*. Ważne jest, zdaniem autorki, aby pozdrawiać i czcić osobno każdą ranę w ciele Ukrzyżowanego, czemu towarzyszyć ma całowanie ich na krucyfiksie. Powołała się przy tym na widzenia św. Matyldy (*z rany najświętszego boku płomień wychodzące*) i św. Franciszki (łańcuchy ogniste wychodzące z rany w boku.) Kończy to niezwykle długa modlitwa do pięciu ran Chrystusowych. Podała również przykłady modlitw, zapewne jej autorstwa, na kolejne dni Wielkiego Tygodnia. Są one przeplatane różnymi objaśnieniami dotyczącymi wydarzeń poprzedzających Mękę Pańską. Wśród nich zwraca uwagę apokryficzne opowiadanie o rozmowie Matki Boskiej z Jezusem, które ma na celu objaśnienie sensu męczeństwa Syna Bożego. Matka Boska prosi Syna, aby nie godził się na umęczenie, lecz odkupił ludzkość innym sposobem. Chrystus odmawia, pwołując się na wolę Ojca. Matka Boska przeto prosi Go, aby przeniósł swoje cierpienie na Nią, co również jest niemożliwe, gdyż Jezus odpowiada: *tylko człowiekiem będąc nie dosyć byś uczyniła Bogu Ojcu* (s. 117). Matka nie rezygnowała jednak z prób ocalenia Syna i prosiła Go, aby pozwolił jej umrzeć przed Nią, na co Jezus odpowiada: *wiedz o tym, iż ci moy miły Ociec nikomu nie chce nieba otworzyć, aż się ia dam pierwszy umęczyć i okrutnie zabić, a gdybyś Ty pierwey niżli ja umarła, a dusza Twoja święta do otchłani piekielney w ciemności iść by musiała* (s. 118).

W czasie modlitw primy, tercji, nony, komplety przy mszy wielkiej i przy niesporach siostra Lipska zaleca jak najczęstsze klękanie i upadanie na twarz. Każde zastanawiać się nad zdradą Judasza i postuluje, aby w jutrzni nie mówić *dominum vobiscum*, a to na znak obrzydzania pozdrowienia i zdradliwego pocałowania judaszowego (s. 131). Zakazane mają być wówczas również hymny i pieśni chwalebne dlatego, że w ten czas Chrystus Pan był bez chwały. Autorka zamieszcza następnie szczegółowy instruktaż przeżywania kolejnych godzin Męki Pańskiej w Wielki Piątek. Jest to połączone z niezwykle przejmującymi opisami Męki Pańskiej od momentu pojmania aż do skonania na krzyżu. F. Petit włączał do problematyki duchowości błogosławionej Bronisławy, żyjącej na Zwierzyńcu w XIII w. wymowę jednego z barokowych ołtarzy w klasztorze zwierzynieckim (Chrystus zwracający się do zakonnicy ze słowami: *Mój krzyż jest twoim krzyżem, moja chwała będzie twoją*). Podczas napadu mongolskiego w 1241 r. Bronisława i Judyta miały wystawić Krzyż przed tabernakulum⁶⁶.

Dla potrzeb badań nad duchowością powinny być przebadane stosunkowo licznie zachowane księgi zmarłych. Dysponujemy oryginalnym nekrologiem z XIII w. z opactwa św. Wincetego na Ołbinie oraz późnymi, lecz posiadającymi wyraźne warstwy średniowieczne nekrologami ze Strzelna, Żukowa, Czarnowasów i Zwierzyńca. Stosunkowo niedawno odnalazł się również nowożytny nekrolog klasztoru w Imbramowicach⁶⁷. Ważniejsze święta wyszczególnione w nekrologu ołbińskim to *Circumcisio Domini*, *Invencio Sancti Cruis*, biskupa Erazma, św. Wincetego, św. Wita i towarzyszy, św. św. Piotra i Pawła, św. Marii Magdaleny, św. Jakuba Apostoła, św. Wawrzyńca,

⁶⁶ F. Petit, *La spiritualité*, s. 117.

⁶⁷ *Liber mortuorum monasterii S. Vincencii*, wyd. K. Maleczyński, tekst przejrzał B. Kürbis i R. Walczak, MPH s.n. 9 cz. 1, 1971; zob. K. Jasiński, *Kalendarz opactwa św. Wincetego we Wrocławiu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” Historia nr 98:1993 s. 45–58. Z opracowań innych kalendarzy wymienić należy: W. Semkowicz, *Kalendarz trzebnicki pierwszej połowy XIII w.*, Sprawozdania PAU t. 35:1930 nr 7 s. 7–11; *Chronologia polska*, red. B. Włodarski, Warszawa 1957; K. Kubiak, *Kalendarze gdańskie w XVI–XVII wieku*, „Rocznik Gdański” t. 32:1972 s. 107–155; I. Pawlak, *Kalendarz katedry gnieźnieńskiej w I połowie XVI wieku*, „Studia Gnesnensia” t. 2:1976 s. 265–279; ostatnio H. Wąsowicz, *Kalendarz ksiąg liturgicznych Krakowa do połowy XVI w. Studium chronologiczno-typologiczne*, Lublin 1995.

Exaltacio Sancte Crucis, św. Michała Archanioła, Translacji św. Augustyna, 11 Tysięcy Świętych Dziewic, św. Marcina Biskupa, św. Katarzyny, św. Andrzeja, św. Szczepana Pierwszego Męczennika, św. Jana Ewangelisty, św. Innocentego (święta te zaznaczono z dopiskiem: *duplex*). Z kolei święta: *Epiphania*, *Purificacio NMP*, *Annunciacio*, Narodzin św. Jana Chrzciciela, Dedykacji Kościoła, *Assumptio NMP*, św. Augustyna Biskupa, Narodzenia N. Panny Maryi, Narodzenia Pańskiego występują z charakterystycznym dla liturgii diecezji wrocławskiej dopiskiem: *triplex*. W nekrologu ołbińskim brak takich świętych jak św. św. Dominik, Prokop, Antoni z Padwy, Edmund biskup Canterbury i Klara. Nie występują także święci czczeni w zakonie, tacy jak św. św. Eberhard, Evermond, Feliks, Herman Józef, Markward, Pontia, Redignundis, Wojśław. Wydawcy postawili tezę, że premonstratensi po przejściu Ołbina z rąk benedyktynów korzystali z kalendarza benedyktyńskiego, wyjątkowo tylko dopisując do niego nowych świętych. Tym można tłumaczyć brak wielu kanonizowanych w XIII w. Wykazano, że kalendarz ołbiński ma silne związki z kultami rozpowszechnionymi w Utrechcie, a z biskupstw francuskich wybijają się Amiens i Auxerre. Premonstratenskie pochodzenie mają wpisy świętych Bernarda Opata, Benedykty Dziewicy, Eustachego oraz Willibrorda.

W klasztorze na Zwierzyńcu, jak i w innych domach tej reguły, post ścisły obowiązywał, według statutów z 1340 r., w święta Ducha Świętego, Nawiedzenia N. Panny Maryi, Niepokalanego Poczęcia, Panny Maryi, Oczyszczenia N. Panny Maryi, św. Jana Chrzciciela (wraz z wigilią), św. Piotra i Pawła, św. Wawrzyńca. Wielkie święto przypadało w dzień Krzyża Świętego. Wśród świąt wyodrębnionych poprzez postne posiłki wymieniano także Wniebowstąpienie Pańskie, Zielone Święta, Wniebowzięcie N. Panny Maryi, Wszystkich Świętych, św. Macieja, św. św. Szymona i Judy, św. Andrzeja⁶⁸.

Najpełniejszy wykaz świąt obserwowanych na Zwierzyńcu zachował się w miejscowym nekrologu, znanym niestety tylko z redakcji sporządzonej w 1719 r.⁶⁹ Warto zasygnalizować, że zachował się rów-

⁶⁸ *Statuty Kapituły Norbertańskiej z r. 1340 w tłumaczeniu polskim z r. 1543*, wyd. M. Karaś, Z. Perzanowski, Kraków 1970 s. 72–73.

⁶⁹ Archiwum Klasztoru na Zwierzyńcu, rps 38. Gorzej przedstawia się sprawa najstarszego kalendarza liturgicznego (z początków XVII w.), którego od lat nie udaje się odnaleźć. Znany jest mi odpis kalendarza zwierzynieckiego z XIX w., który dziw-

niez siedemnastowieczny nekrolog opactwa w Witowie⁷⁰, nie napotkałem natomiast dotąd na ślad takich źródeł w odniesieniu do opactw w Brzesku i Nowym Sączu. Wspomnieć również trzeba, że w przypadku klasztoru na Zwierzyńcu, ale niewątpliwie również innych klasztorów, należy uwzględniać także zapiski o świętych, którzy nie występują w kalendarzu. Tak np. rękopis 48 w archiwum zwierzyńskim (przełom XVII/XVIII w.) zawiera medytację *Na dzień św. Isfryda biskupa i wyznawcy*.

Kończąc odwołam się do ważnego ustalenia, iż premonstratensi wykazywali wielką dbałość o zewnętrzną oprawę nabożeństw. Najstarsze statuty nakazują, aby podczas mszy paliły się 3 świece przed ołtarzem, jedna w chórze i jedna dla konwersów, a zakrystia była wyposażona w ornaty i szaty liturgiczne. Norbert Backmund, który odbył przed laty podróż po polskich klasztorach norbertańskich zastał na Zwierzyńcu wspaniałe zabytkowe ornaty i szaty oraz bogato zdobione księgi chórowe z XV–XVI w.⁷¹

nym trafem zawędrował aż do Pragi (Praha–Strahov, Památník Národního písemnictva rps DJ III 11).

⁷⁰ Jest on przechowywany w Archiwum Diecezjalnym w Częstochowie.

⁷¹ N. B a c k m u n d, *Iter in Poloniam*, „Analecta Praemonstratensia” 52:1976 z. 3–4 s. 174–184; zob. H. S o w u l e w s k a, *Polskie graduaty norbertańskie w świetle europejskich tradycji muzycznych, praca doktorska wykonana w Akademii Teologii Katolickiej*, Warszawa 1985; W. T o m a s z e w s k i, *Graduaty norbertańskie, Ms. Ms. IF 385, IF 422, IF 423 z Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, w: „Muzyka Religijna w Polsce” t. 1:1975 nr 1 s. 59–194.

JERZY RAJMAN

A Note on The Spirituality of the Norbertine Order in Poland

Summary

Next to the Cistercians the Premonstratensians were the greatest contemplative order of the 12th century. In Poland they made their appearance in mid-12th century and soon built up more than a dozen of monasteries. As the spirituality of the Polish Premonstratensians has not been researched yet, this article tries to identify some important issues in that field. The Polish Premonstratensians were quick to adopt the cult of the Virgin Mary — evidence of it can be found in all the monasteries of the Polish *circaria*. The church at Strzelno was dedicated to the Holy Trinity; the place is also known to have venerated the Holy Rood. Although there is no reliable proof of Polish Premonstratensians practicing the cult of the Holy Sepulchre, we have a 17th-century devotional manual on Christ's Passion which came from the library of the former Norbertine monastery of Płock. Medieval records of the spiritual profile of the order are scanty. Among the few that we do possess are the feast day glosses in the Hours of St Vincent's Abbey at Ołbin (dated back to the 13th century) and some directions concerning fasting in the Statutes of the Norbertine Chapter (the Ms with a Polish translation from 1540 can be found in the Norbertine Monastery at Zwierzyniec). An examination of other MS calendar entries (Zwierzyniec, Witów and Imbramowice) should be the next step in researches into Premonstratensian spirituality.

Translated by A. Branny